

Roberto Pane

Arhitekt, urbanist, povjesničar arhitekture, teoretičar i praktičar konzerviranja, slikar, grafičar i fotograf Roberto Pane rođen je 23. studenog 1897. u Tarantu, gdje je proveo godine djetinjstva i dječastva.²⁹⁹ Obitelj se 1912. preselila u Napulj, gdje je maturirao. U to je doba počeo pohađati atelijer kipara i grafičara Vincenza Gemita pa se i sam posvetio grafici. Maturirao je 1915. u kraljevskom liceju Genovesi u Napulju. Kao Gemitov učenik ilustrirao je svezak *Canti* Giacomina Leopardija, objavljen 1917. godine.

Godine 1916. kao dragovoljac se priključio talijanskim vojnim snagama i stekao čin satnika. U ratnim je godinama ušao u krug intelektualaca bliskih Benedettu Croceu. U rujnu 1919. našao se među D'Annunzijevim vojnicima u osvajanju Rijeke. Iste je godine na Arhitektonskom odjelu Kraljevske više politehničke škole u Napulju započeo studij koji je 1921. nastavio na novoj Višoj arhitektonskoj školi u Rimu gdje je pohađao predavanja Gustava Giovannonija i Marcella Piacentinija. Za boravka u Rimu nastavio se družiti s Croceom koji je u vladi Giovannija Giolittija radio kao ministar javne naobrazbe. Pane je među prvima

²⁹⁹ Podaci iz životopisa Roberta Panea zasnivaju se na sljedećim radovima: Luigi Guerriero, *La vita e l'opera*, u: *Roberto Pane e la dialettica del restauro*, Napoli 1995, str. 21-63, Andrea Pane, *Roberto Pane (1897-1987)*, u: *ANAKH*, 50-51, siječanj-svibanj 2007, str. 24-33, Giulio Pane i Andrea Pane, *Bibliografia degli scritti di Roberto Pane*, u: *Roberto Pane tra storia e restauro. Architettura, città, paesaggio*, Marsilio, Venezia 2010, str. 580-605 i Rosa Monaco, *Pane, Roberto*, u: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 80, 2014.

diplomirao u prosincu 1922. tezom o ruralnoj arhitekturi Flegrejskih polja kraj Napulja, koja je 1928. dijelom objavljena u časopisu *Architettura e arti decorative*.³⁰⁰

Od 1923. predavao je povijest umjetnosti na gimnaziji Umberta I. u Napulju, a kao arhitekt je od lipnja 1923. surađivao s Nadleštvom za starine u Kampaniji koje je vodio glasoviti arheolog Amedeo Maiuri (1886-1963), s kojim je uspostavio blizak odnos. Kao jedini kvalificirani arhitekt za rad na spomenicima, dvadesetšestogodišnji Pane je Maiuriju asistirao u radu na važnim spomenicima: upravljao je iskapanjima rimskog hrama i konsolidirao ruševine amfiteatra u Pozzuoliju, radio na oslobađanju rimskog teatra u Beneventu, uređivao ostatke mitreja u Santa Maria Capua Vetere i katalogizirao klasične ostatke u Flegrejskim poljima. U siječnju 1925. morao je zbog predavačkih obveza stati s konzervatorskim radom, a iste je godine održao i prvu samostalnu izložbu slika u Napulju.

Od sredine 1920-ih do kraja 1930-ih Pane se bavio projektiranjem, proučavanjem povijesti arhitekture i grafikom. Tada je počeo i putovati Europom. Između 1929. i 1932. posjetio je Berlin, Bavarsku, Sasku i Porajnje. Crtežima i akvarelima prikazivao je talijanske krajolike i spomenike, sudjelujući od 1924. do 1936. na više venecijanskih bijenala te na glavnim nacionalnim i međunarodnim izložbama grafike. U tim su godinama njegove grafike nabavili muzeji u Berlinu, Nürnbergu, Parizu i Rimu.

Počeci njegova projektantskog djelovanja bilježe se između 1925. i 1927. kada je pobijedio na dvama natječajima Napuljske udruge štovatelja arhitekture (ljetnikovac u Posillipu koji nije izveden i izvedba zapadnog pročelja tunela Vittoria u srcu Napulja). Visoko povjerenstvo mu

³⁰⁰ Roberto Pane, *Tipi di architettura rustica in Napoli e in Campi Flegrei*, u: *Architettura e arti decorative*, VII/12, kolovoz 1928, str. 529-543.

je 1926. povjerilo projekt vrtova Molosiglio, a Giovannoni ga je uveo u rad skupine zadužene za izradu regulatorne osnove za Napulj, za što je Pane pripremio nacрте. U godinama 1939. i 1940. sudjelovao je na gradilištu Trijenalne izložbe Prekomorskih zemalja, potpisujući projekt za Paviljon kršćanske civilizacije u Africi.

U projektima je prihvatio stilske odrednice rimskoga baroka i historicizma, povezujući ih s arhitektonskim formama napuljskog područja, slijedeći u tome svojeg rimskog profesora Giovannonija, koji se 1920-ih zalagao za arhitektonski mimetizam, odnosno prikrivenost nove arhitekture u odnosu na stare ambijente. Od 1930. do 1942. predavao je na napuljskom Fakultetu arhitekture sljedeće predmete: Scenografiju, Snimanje spomenika, Arhitektonsku povijest i stilove, Povijest umjetnosti, Stilske i konstruktivne značajke spomenika te Talijansku književnost. Početkom 1930-ih sprijateljio se s povjesničarom umjetnosti Bernardom Berensonom, a od 1931. do 1936. osim u Njemačku putuje i u Francusku, proučavajući romaničku i gotičku arhitekturu.

Za studente arhitekture je 1933. pripremio tri sveska *Predavanja o povijesti arhitekture*, priručnik o klasičnoj, srednjovjekovnoj, renesansnoj i baroknoj arhitekturi. U to doba objavljuje recenzije u časopisu *Pan* koji je uređivao Ugo Ojetti. Tada je počeo objavljivati i knjige: 1936. u Firenci je objavljena *Ruralna arhitektura Kampanije*, 1937. *Renesansna arhitektura u Napulju*, 1938. *Bakropis Giovannija Battiste Piranesija*, a 1939. *Arhitektura baroknog doba u Napulju*. Započeo je i dopisivanje s povjesničarom umjetnosti Adolfom Venturijem.

Paneovi spisi iz tridesetih godina pomogli su oživljavanju arhitektonske historiografije u Italiji: oni napuštaju Giovannonijevu metodu klasificiranja - što je još prisutno u svesku o renesansnoj arhitekturi Napulja - i postaju

otvoreniji utjecajima Croceove estetike i suvremenim stajalištima Adolfa Venturija.

Pane je 1939. imenovan ravnateljem Kraljevske škole za umjetnost drvorezbarstva i intarzije u Sorrentu. Iste godine vjenčao se s Eugenijom Santucci, s kojom je 1940. dobio sina Giulija. Godine 1941. dovršio je, kao član napuljske sekcije Nacionalnog centra za proučavanje arhitektonske povijesti, studiju o arhitektu Andrei Palladiju koju je zbog rata tiskao tek 1948. U ratnoj 1942. pobijedio je na natječaju Katedre za stilske i konstruktivne značajke spomenika na napuljskom Arhitektonskom fakultetu. Od prosinca 1947. tu predaje kao redovni profesor. Od 1943. do 1950. Pane predaje Talijansku književnost, Snimanje spomenika i Povijest umjetnosti.

U doba rata i bombardiranja 1943. preselio se u Sorrento, često obilazeći Crocea koji se tamo sklonio i doprinoseći intelektualnom mobiliziranju nakon pada fašizma, pa se gorljivo priključio djelovanju 1942. osnovane Stranke akcije (*Partito d'Azione*) koja je zastupala parlamentarnu demokraciju, decentralizaciju i regionalizaciju, nacionaliziranje industrijskih sklopova, agrarnu reformu, slobodu sindikalnog djelovanja, svjetovni značaj države odvojene od Crkve, mogućnost federalnog udruživanja slobodnih i demokratskih europskih zemalja. Koncem srpnja 1943. Croce je intervenirao da se Panea pusti iz pritvora u kojem je završio zbog toga što je sudjelovao u oštećenju Mussolinijeve slike. U siječnju 1944. postao je predsjednik obnovljenog Reda arhitekata Kampanije (na tom je položaju bio do 1952), a tada je objavljivao u časopisima *Aretusa*, *La nuova Europa*, *La nuova città*, *La rassegna d'Italia*, *Terraferma* i *Lo spettatore italiano*.

Iz tog se vremena ističe tekst *Restauriranje spomenika*, vezan uz poratnu obnovu, objavljen 1944. u časopisu Elene Croce *Aretusa*. Sudjelujući u raspravi o povratu cr-

kve sv. Klare u Napulju u prvotno stanje, Pane poput milanskog arhitekta Ambrogia Annonija raspravlja o potrebi restauriranja „od slučaja do slučaja“, ističući središnju ulogu kritičkog suda i valoriziranja formalnih značajki arhitekture u intervenciji, uspostavljajući novu paradigmu „kritičkog restauriranja“. Poput suvremenika (Carlo Ceschi, Renato Bonelli, Guglielmo de Angelis D'Ossat, Alfredo Barbacci, Cesare Brandi), pokušao je stvoriti metodološki okvir za suočavanje s posljedicama ratnih razaranja, definirajući granice rekonstrukcijskih postupaka i razlikujući vrijednosti u oštećenoj povijesnoj arhitekturi (od dokumentarne do estetske) te njihov odnos prema naslijeđenom, nerijetko teško oštećenom, ambijentu.

Predanost konzervatorskim problemima pokazuje kao voditelj radova na katedrali u kampanijskom gradu Teanu od 1946. do 1957. (gdje spaja načela rekonstruiranja i novog projektiranja), kao član Ministarskog povjerenstva za ispitivanje u ratu oštećene povijesnoumjetničke baštine i Tehničkog vijeća Središnjeg zavoda za restauriranje (1948), potom sudjelovanjem u radu Vijeća za restauriranje Malatestina hrama u Riminiju (1948), savjetodavnom ulogom u radu Međunarodnog vijeća za spomenike UNESCO-a 1949. u Parizu i početkom predavanja o restauriranju spomenika na Napuljskom sveučilištu 1950. Sve to popratio je publikacijom zbirke spisa odnosno knjigom *Arhitektura i likovne umjetnosti* (Venecija 1948) u kojoj je formulirao koncept „arhitektonske književnosti“, proširujući Croceove kategorije pjesništva i književnosti na svoju disciplinu i stvarajući temelje za širenje zaštite spomenika od izdvojenog djela do ambijentalnih cjelina.

Nakon boravka u Parizu 1948, Pane je u lipnju 1949. ponovo putovao u sjedište UNESCO-a s kojim je surađivao kao savjetnik glavnoga tajnika Jaimea Torresa Bodeta u pitanjima restauriranja. Paneova uloga u razvitku po-

ratnog konzervatorskog pokreta vidi se sudjelovanjem na pariškoj konferenciji stručnjaka za povijesne spomenike i cjeline u Parizu od 17. do 21. listopada iste godine. Nekoliko tjedana ranije na petom je Nacionalnom kongresu za povijest arhitekture u Perugi održao u ovoj knjizi objavljeno izlaganje o restauriranju riminskog Malatestina hrama.

Istodobno se bavio sudbinom napuljskog povijesnog ambijenta, što se vidi u knjizi *Neočekivani Napulj* iz 1949. u kojoj se počeo koristiti vlastitim fotografskim snimkama kao pomagalom dokumentiranja. Od 1951. „književnosti kamena“ Kampanije posvetio je pet kratkometražnih filmova. Jedan od njih, *Arhitektura sorentinskog poluotoka* dobio je 1955. nagradu na Međunarodnom filmskom festivalu u Mlecima.

U tom je duhu nastavio pisati o koralnosti arhitekture i krajolika u knjizi *Capri* (Venecija 1954), *Klaustar sv. Klare* (Napulj 1954), *Sorrento i obala* (Napulj 1955), *Napuljski samostan sv. Grgura Armenskog* (Napulj 1957), *Vezuvske vile 18. stoljeća* (Napulj 1959), *Kampanija, kuća i stablo* (Napulj 1961).

Afirmirajući se kao jedan od vodećih europskih stručnjaka u tom polju, na Arhitektonskom fakultetu u Napulju predavao je predmet Restauriranje spomenika (akademске godine 1950–1951, 1954–1955, 1957–1958, 1959–1960), a na sedmom Nacionalnom kongresu za povijest arhitekture u Palermu koncem rujna 1950. drži izlaganje *Glavno izvješće o problemima konzerviranja i restauriranja*, koje se također donosi u ovoj knjizi.

Od 1951. Pane na stupcima novina *Il mondo*, *Paese sera* i ostalim dnevnicima započinje bitku protiv građevinske spekulacije koja se u Napulju razvila pod upravom populističkoga načelnika Achillea Laura (upravljao 1952–1957). Pane teži preuzimanju etičke odgovornosti arhitekata i urbanista u pitanjima zaštite ambijenata. Tada

se približava stajalištima Nacionalnog instituta za urbanizam, čiji član postaje 1952, dok 1956. ulazi u tek osnovanu udrugu *Italia nostra*. S industrijalcem Adrianom Olivettijem 1958. objavljuje *Dokument o Napulju*, kratko se iskušavši i u politici. Godine 1952. putovao je u Grčku, a u listopadu iste godine na četvrtom Nacionalnom kongresu o urbanizmu u Mlecima održao je izlaganje pod naslovom *Krajolik i ambijent*. Od 12. travnja do 29. lipnja 1953. zahvaljujući Fulbrightovoj stipendiji boravio je u New Yorku i New Mexicu. Obilazak europskih spomenika nastavio je 1954. u Provansi. Te je godine objavio spomenute ilustrirane knjige o otoku Capriju i klastaru napuljske crkve sv. Klare, pokazujući nadarenost fotografskog snimatelja.

Istraživanja povijesne arhitekture su ga pak približila Međunarodnom centru za proučavanje arhitekture „Andrea Palladio“ u Vicenzi, osnovanom 1958, u kojem je postao znanstveni savjetnik. Vezanost uz Vicenzu Pane je pokazao neposredno nakon rata, kada se založio za očuvanje gradskih i pokrajinskih spomenika Veneta.

Oko jednog je desetljeća sudjelovao u raspravama o umetanju nove arhitekture u stara središta, suprotstavljajući se nepromjenjivosti povijesnoga grada i djelomično se slažući s Ernestom Nathansom Rogersom i Brunom Zevijem, a suprotstavljajući se Cesareu Brandiju i Antoniju Cederni, sve u korist urbane slojevitosti, kako je pokazao u publikacijama *Stari gradovi i novo planiranje* (Napulj 1959) i *Aktualnost starog ambijenta* (Firenca 1967).

Nakon 1953. i boravka u Sjedinjenim Državama, Pane internacionalizira studijske interese, pa 1956. putuje u London, u kolovozu 1957. u Varšavu, Krakov i Prag, a 1959. u Kataloniju, što je 1964. rezultiralo objavom knjige *Antoni Gaudí*. U Španjolsku se vratio 1963. obišavši Madrid, Toledo i Montserrat. Paneov interes za zemlje iza Željezne zavjese nastavljen je u svibnju 1963. kada je na poziv

mađarske Akademije znanosti obišao Budimpeštu i druge gradove te 1965, kada je u društvu Guglielma de Angelisa D'Ossata i Piera Sanpaolesija putovao u Poljsku, u čijoj je prijestolnici te godine utemeljen ICOMOS. Vratio se grafičkim radovima, pa 1958. objavljuje dvanaest litografija s prikazima obale Amalfija, a istodobno se u publikacijama sve više bavio primjenom socijalne kritike Frankfurtske škole, američke radikalne misli i Jungove psihoanalize na svoju teoriju restauriranja i historiografiju.

Koncem rujna 1957. predsjedavao je međunarodnim skupom *Urbanistička aktualnost starog spomenika* na XI. milanskom trijenalu, na kojem su nastupili i konzervatori tadašnje FNRJ, odnosno Narodne Republike Hrvatske: Bruno Milić, Tomislav Marasović i Zdenko Sila, što je predstavljalo značajnu promjenu u otvorenim međudržavnim odnosima Titove Jugoslavije i Italije.

Interes za talijansku umjetnost i spomenike nije minuo, pa je Pane objavio monografiju *Bernini kao arhitekt* (Venecija 1953), knjigu o Ferdinandu Fugi (Napulj 1956) i drugo izdanje knjige o Palladiju (Torino 1961).

U šezdesetim godinama Paneova misao prelazi granice Italije. Od veljače do svibnja 1962. boravio je na Sveučilištu Berkeley, gdje je održao dva seminara o talijanskoj kulturi. Tada je posjetio i Meksiko. Pane 1961. u Napulju oživljava Croceov časopis *Napoli nobilissima*, koji uređuje do smrti. Arhitekt i urbanist Luigi Piccinato (1899-1983) pozvao ga je 1962. da se pridruži radu povjerenstva za regulatornu osnovu Napulja. Pane se pridružuje i 1963. izvodi projekt za okoliš crkve sv. Klare, koji je izveden tek sedamdesetih godina uz izmjene i u suradnji s arhitektom Robertom Di Stefanom. Od 1961. postao je član Višeg vijeća za javne radove, pa sudjeluje u pripremi Teritorijalnog plana za Kampaniju i u raspravi oko zakona ministra Fiorentina Sullu o urbanističkoj reformi, dok je 1964.

bio konzultant parlamentarnog povjerenstva za zaštitu i valoriziranje povijesne, arheološke i umjetničke baštine i krajolika pod vodstvom Francesca Franceschinija.

Te je godine u suradnji s arhitektom i konzervatorom Pierom Gazzolom pripremio reviziju talijanske *Povelje o restauriranju* iz 1931. što je postalo okosnicom *Mletačke povelje* donesene na Međunarodnom kongresu arhitekata i tehničara zaduženih za povijesne spomenike održanom u Veneciji od 25. do 31. svibnja 1964. Suradnja s Gazzolom, prvim predsjednikom Međunarodnog vijeća za spomenike i spomeničke cjeline ICOMOS uvela ga je u angažman u toj organizaciji.

S Giuseppeom Samonàom je u travnju 1965. u Veneciji organizirao seminar pod naslovom *Moderni arhitekti i susret starog i novog*; uvodni Paneov govor donosi se u ovoj knjizi. Tada se suprotstavio rušenju staroga središta apuljskoga grada Molfette, pa je između 1965. i 1967. s Maurom Civitom bio zadužen za pripremu plana asanacije staroga grada i izradu regulatorne osnove koja nikada nije stupila na snagu, no projektima za gradove Corato (1968) i Bitonto (1978) nametnuo je potrebu da očuvanje povijesnih gradova ulazi u proces priprema urbanističkih planova.

Sredinom šezdesetih godina Pane je promicao sintezu očuvanja i uvođenja novih sadržaja u stare gradove na nizu znanstvenih i stručnih skupova. Tako je u siječnju 1966. vodio drugi skup vezan uz susret modernih arhitekata s izazovima starog i novog u Firenci. U tom je gradu održao dva predavanja o putovanju u Kinu 1965. Početkom listopada 1966. sudjelovao je na skupu Vijeća Europe u Bathu na temu prelaska s koncepta izdvojenog spomenika na povijesni i umjetnički ansambl, izlaganjem koje se donosi u ovoj knjizi.

Nedaleko Castel Nuova u Napulju te je godine prema njegovu projektu izgrađeno sjedište Pomorskog sveučiliš-

nog instituta, što je izazvalo osude. Budući da je dobio kritike i iz udruge *Italia nostra*, Pane se nakon desetljeća aktivnosti odlučio povući iz njihova članstva.

Koncem lipnja 1967. sudjelovao je na međunarodnom skupu o regeneriranju starih gradova održanom u Bratislavi, govoreći o problemu uklapanja moderne arhitekture u stara središta, pridružujući se aktualnoj temi interpolacija, koja je 1972. na ICOMOS-ovu skupu u Budimpešti dobila zasebnu povelju. U Firenci je iste godine objavio niz studija pod naslovom *Aktualnost starog ambijenta*.

Godine 1969. utemeljio je Školu za specijalizaciju u restauriranju spomenika, a 1974. započeo je voditi Institut za istraživanje restauriranja spomenika i urbanizma u starim središtima sa sjedištem u Ravellu. U Napulju je 1971. u sveučilišnim krugovima pripremljena studija sanacije starog središta, u kojoj su se našla načela okomitog proređivanja i razlikovanja starog i novog središta.

U Napulju mu je 1973. objavljen članak u zborniku skupa o baroknom arhitektu Luigiju Vanvitelliju, u Milanu 1975. i 1977. dva sveska o *Renesansi u južnoj Italiji*, a u Napulju 1984. studija *Napuljsko 17. stoljeće: umjetnost, običaji, ambijent*. Godine 1974. odbio je prijedlog Arhitektonskog fakulteta da ga se imenuje emeritusom. Iste mu je godine izašao i prvi svezak monografije *Renesansa južne Italije*.

Iako je bio zaboravljen prigodom obilježavanja pedesetogodišnjice osnutka Arhitektonskog fakulteta u Napulju, Pane se 1986. odazvao pozivu učenika i održao ciklus predavanja. Iste je godine objavio posljednji svoj spis, *Običaji i pučki prizori Napulja u grafičkim prikazima Vianellija i Lindströma*, a za tisak je pripremio knjigu *Aktualnost i dijalektika restauriranja*, koja mu je objavljena postumno 1987. u Chietiju. Preminuo je u Sorrentu 29. srpnja 1987.

Marko Špikić